

Panevová, Jarmila

Všeobecný konatel a jeho vztah k mluvčímu

In: *Otázky slovanské syntaxe. IV/1, Sborník symposia Aktualizační (pragmatické) složky výpovědi v slovanských jazycích, Brno 6.-9. září 1976, část první*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1979, pp. 101-106

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121564>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JARMILA PANEVOVÁ (Praha)

VŠEOBECNÝ KONATEL A JEHO VZTAH K MLUVČÍMU

Při rozboru vět s tzv. všeobecným podmětem (přesněji řečeno konatelem) se zpravidla probíraly prostředky morfologické, syntaktické i lexikální vedle sebe, protože bylo třeba spojit věty jako

- (1) Píše se o tom v novinách.
- (2) Píší o tom v novinách.
- (3) Po měkkých souhláskách píšeme v češtině i.

Vycházejí z pojetí pasíva vypracovaného B. Havránkem,¹ postuloval M. Grepl kategorii deagentnosti,² čímž se mu podařilo najít společného jmenovatele pro tyto formy, „společnou základnu pro jejich fungování“ (Grepl, op. c. v pozn. 2).

Je řada forem, které se v souvislosti s všeobecným konatelem probírají, v češtině je to zejména: 1. os. sg., 1. os. pl., 2. os. sg., 2. os. pl., 3. os. sg., 3. os. pl., zvrtný tvar, opisné pasívum, popř. ještě podmět vyjádřený lexikální jednotkou *ělověk, lidé, jeden*. Tyto formy jsou v souborných pracích buď jen doloženy příklady, nebo jsou stručně charakterizovány (a to pojmy z oblasti stylistiky, z oblasti významové nebo syntaktické), nebo jsou probírány v plánu konfrontačním.³

Na základě příkladů s nejtypičtějšími formami pro vyjádření všeob. konatele se pokusíme z hlediska roviny významové stavby věty, kde nám jako měřítko bude sloužit zaměnitelnost formálních prostředků v distinktivních kontextech, zodpovědět otázku, kdy ještě lze mluvit o všeobecnosti konatele (tj. o odsunutí tohoto participantu do pozadí), kdy už nikoli, a jakou významovou strukturu uvedené příklady mají.⁴

¹ B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích I*, Praha 1928.

² J. Bauer — M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1972, s. 59n., M. Grepl, *Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích*, Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě, Praha 1973, s. 141—149.

³ R. Mrázek, *Věty s všeobecným podmětem*, Ruský jazyk 5, 1955, s. 150—156, O. Parolková, *Zvrtná pasívná forma*, Kapitoly ze srovn. mluvnice ruské a české I, Praha 1956, s. 80—118, L. Dušková, *Man-Sätze in Czech and English*, PhilPrag 16, 1973, s. 5—37.

⁴ Pokud jde o hranici mezi větami s všeobecným podmětem a neurčitým podmětem, přikláníme se k pojetí Havránkovu (*K historickosrovnávacímu poznání syntaxe slovanských jazyků*, *Otázky slovanské syntaxe I*, 1962, s. 69—82) a Mrázkovu, op. c. v pozn. 3. Nevidíme ji tedy tak jako J. Rybák, *K interpretácii jedného typu viet s tzv. neurčitým podmetom*, ČsRus 20, 1975, s. 112—116.

Někteří autoři neuvádějí 1. os. pl. mezi formami vyjadřujícími všeob. konatele, lze tu jmenovat i práce pro tuto oblast gramatiky klasické.⁵ Jiní autoři ji za prostředek po vyjádření všeob. konatele pokládají, je ovšem zřejmé, že do Greplova pojetí deagentnosti se nehodí. Ukážeme na příkladech dále, že vyloučíme-li 1. os. pl. z této řady formálních prostředků pro všeobecného konatele (totéž pak platí i pro 1. os. sg., která je velmi okrajová) vzniká otázka, zda nevyloučit také 3. os. pl., pro vyjádření všeob. konatele pak zbývá reflexivní forma slovesná (řešení A); anebo je možné jiné řešení: totiž rozlišovat na rovině významové stavby dva významy všeobecného konatele — jeden s inkluzí mluvčího (1. os. pl., popř. též 2. os.), druhý s vyloučením mluvčího (3. os. pl.) a reflexivní forma je pak prostředkem pro neutralizaci tohoto protikladu a stojí v ekvipolentním vztahu k uvedeným dvěma formám, tj. tohoto prostředku lze užít vždy (pokud to samo sloveso dovoluje), ale je „systémově homonymní“ (řešení B).

Pro řešení (B) mluví tyto argumenty: a. 3. os. pl. bývá vždy mezi formami pro všeob. konatele (deagentnost) uváděna, b. porovnání příkladů (to ovšem platí i pro řešení A):

- (4) V této restauraci se dobře vaří.
- (5) Kovy se dělí na obecné, drahé a vzácné.
- (4') V této restauraci dobře vaří.
- (5') Kovy dělíme na obecné, drahé a vzácné.
- (4'') V této restauraci dobře vaříme.
- (5'') Kovy dělí na obecné, drahé a vzácné.

Příklad (4'') nelze pokládat za synonymní parafrázi (4) a (4'), zatímco (4) a (4') lze chápat jako synonymní; analogicky u (5'') a (5), (5'). O možnostech synonymní parafráze vlastních deagentních konstrukcí s reflexivní formou rozhoduje obsahový rys, tj. zahrnutí nebo vyloučení mluvčího; jde-li o rozdíl obsahu, tím spíš jde o rozdíl významu.

Podobnou záměnu lze provést i u vět s podmínkem *člověk (lidě), jeden*.⁶

- (6) V Praze se vypije hodně piva.
- (6) V Praze se vypije hodně piva.
- (6') V Praze člověk vypije hodně piva.
- (7) V létě se v Praze vypije mnoho tisíc hektolitrů piva.
- (7') *V létě člověk v Praze vypije mnoho tisíc hektolitrů piva.

Tato čtveřice příkladů ukazuje, že *člověk/jeden* je typ všeob. konatele, který zahrnuje mluvčího, srov. též věty (8), (8')

- (8) U Medvídků dobře vaří.
- (8') *U Medvídků člověk dobře vaří.

⁵ Srov. J. Zubatý, *Die „man“-Sätze*, Studie a články II, Praha 1954, s. 437–476, M. Ivić, *Kategorija „Man-Sätze“ u slovenskim jezicima*, Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu VII, Novi Sad 1962–63, s. 93–98 a zejména M. Grepč, který při probírání prostředků deagentizace uvádí jako rys, který musí být přítomen, vyloučení mluvčího z role agentu (op. c. v pozn. 2 a dále např. *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*, SaS 26, 1975, s. 18–46, zejm. s. 26).

⁶ Některé slovenské jazyky využívají ještě dalších lexikálních prostředků ustálených pro tuto funkci, jak ukázala M. Ivić (op. c. v pozn. 5, s. 94) na srbochorvatském *svet*.

Rozdíl proti větám s 1. os. pl. — a také se zvrtným pasívem — je tu v tom (jak ukazuje zejména nepřijatelnost věty [7']), že konatel *člověk/jeden* je chápán jako individuum, nikoli jako kolektiv, srov. též větu (9):

(9) Jde o onemocnění nakažlivé, proto je-li jím člověk postižen, nesmí navštěvovat lázně.

Ve prospěch řešení (B) lze snad připojit i ten argument, že některá slovesa tvoří reflexivní formu pasivní, např. reflexiva tantum (*snažit se, dopustit se*), pak jsou to jednotlivá slovesa, např. *znát, mít*, nebo konečně slovesa, která nemohou mít personického konatele (k tomu srov. M. Grepl, op. c. v pozn. 2, s. 144), např. *trvat*.

Pro řešení A mluví argumenty, které pokládáme za závažnější:

- a. zásadní významový rozdíl mezi 1. a 3. osobou
- b. plynulost přechodu mezi autorským plurálem, situačně (nebo kontextově) vymezeným kolektivem *já + někdo další* a všeobecným *my*.
- c. obdobná plynulost přechodu od anaforického významu 3. os. pl. k všeobecnější platnosti (*někdo, blíže neurčený*),
- d. *člověk* nemá vždy platnost všeobecného konatele, v aktuálních větách má význam 1. os. sg., srov. rozdíl (10) a (11)

(10) Člověk to dělá s takovou chutí a vy mu to pohaníte.

(11) Na to si člověk zvykne.

e. substantivum *člověk* a substantivní číslovka *jeden* (v daném významu) vystupují i v úloze jiných participantů, než je konatel:

(12) To člověku nedá.

(13) Tam se s člověkem zachází.

Za nejzávažnější argumenty pro to, chápat jako vlastní vyjádření všeobecného konatele, a tedy deagentnosti, reflexivní formu slovesnou (a také opisné pasívum s nevyjádřeným konatelem), pokládáme argumenty a—c. Podívejme se na ně podrobněji.

Lze uvést řadu příkladů na nejasnost hranice mezi plurálem skromnosti jako stylistickou variantou 1. os. sg. a vlastní 1. os. pl.

(14) Na s. 55 tvrdíme...

(15) Vidíme to názorně na našich předních lyricích.

(16) Každý úspěch kosmonautiky vrhne nový pohled na svět, v němž žijeme.

Věty (14), (15) lze chápat z hlediska významu konatele buď jako stylistickou variantu pro význam *já*, nebo jako význam plurálový. 1. os. pl. má zpravidla funkci anaforickou, ale může přitom jít i o odkaz k situaci, znalostem ap. Pak lze ovšem rovněž stěží zjistit hranici mezi kontextově vymezeným *my* a všeobecným *my*. Konečně i do vět, které slouží jako typický příklad pro všeobecnost 1. os. pl., jako je (5'), lze vsunout oporu pro anaforický vztah:

- (17) Ve fyzice dělíme kovy na x, y, z, v chemii je podle jiných vlastností dělí na p, q.

Máme-li posloupnosti vět (18), (19)

- (18) Marie a já jsme spolu studovaly na gymnáziu. Se svými spolužáky se každý rok *scházíme*. Když jsme se sešli naposled, *řekli jsme si*, že *máme-li* v Praze tolik zábavních podniků, *nemusíme* se pokaždé scházet na stejném místě.
- (19) Maminka a já *chodíme* v neděli na procházky. *Máme-li* do školy přinést na ukázkou žaludy a kaštany, *nasbíráme* je v lese a *přineseme* domů. Ve škole si o nich *povídáme* a *učíme se* nové poznatky o Zemi, na které *žijeme*.,

je v nich užito 1. os. pl. pro tři různá „my“ v příkladu (18) šestkrát, v případu (19) sedmkrát. Tyto kolektivy mají pokaždé jiný rozsah a stěží tu lze vést hranici, od níž je už *my* myšleno všeobecně. 1. os. pl. má v jistém smyslu lexikální význam, tj. *já* (mluvčí) a někdo další, přičemž někdy je z kontextu (situace) jasné, kdo další, jindy nikoli; to však neznamená, že by věty s 1. os. pl. byly víceznačné podle toho, jaký rozsah kolektiv zahrnuje. Ve významovém zápisu pak 1. os. pl. vystupuje jako lexikální jednotka. (To pak platí i o 1. os. sg., 2. os. sg. a pl., které zvláště o textech intelektualizovaných jsou řídké.)

Pokud jde o 3. os. pl., jsou tu některé rysy shodné s 1. os. pl. (hledání opory pro anaforický vztah), jinak jsou tu přítomny rysy zřetelně odlišné. 3. os. pl. má vedle funkce deiktické také funkci anaforickou. V některých případech je tato anafora zjevná:

- (20) Žáci mají mnoho povinností. Chodí včas do školy, zdraví učitele povstáním a neruší při vyučování.

V jiných případech je méně zjevná:

- (21) Mohu však mít i půl naší třídy, například i Richtera. Budou za mnou chodit po krémách jako diví.

V příkladech (20), (21) není obtížné do sémantického zápisu věty jako konatele doplnit významové slovo, jehož denotát se už v předchozím textu vyskytl. Jsou však i případy, kde jistý anaforický vztah je také obsažen, máme představu, kdo je konatelem, ale obsadit místo konatele ve významovém zápisu není tak snadné. Anaforický vztah je tu velice volný:

- (22) V Ronově nad Sázavou *mají* kamenný most z 18. století.
- (23) Četla jsem o tom článek v Monitoru a v Lidových novinách... tam to *popsalí* podrobněji než v Expressu.

V příkladu (22) jde o vztah k Ronovu, tj. ronovským občanům. Konečně jsou příklady, kdy substantivum ve funkci konatele dosadit nemůžeme a kdy anaforu, i volnou, hledáme stěží:

- (24) ... právě když se tohle peklo, říkala hospodyně, *vypnuli* na dvě minuty proud.
 (25) Pak přejel zrakem hromadu vánočních stromků, které *prodávali* u zdi chrámu.

Nebylo by však patrně vhodné popisovat z hlediska konatele příklady (22), (23) jinak než (24), (25).

Dále lze uvést případy homonymie, v nichž 3. os. pl. může mít jak funkci anaforickou, tak funkci, kde konatele nemůžeme dosadit, např.

- (26) Naši zdravotníci jsou připraveni pro případ infekčních chorob, v zá-
 vodech rozdávají tablety s vitamínem C.
 (27) Rodiče potřebovali rýč. Na Smíchově ho neměli.

Homonymie těchto případů může být řešena kontextem, u (27) jde o významy: když byli rodiče na Smíchově (odkazování), nebo v obchodě na Smíchově. Mluví se zpravidla snaží takové homonymii vyhnout, např.

- (28) Proto naši televizní redaktori ať na to myslí a zařadí filmy, ve kterých se střílí, až po 20. hodině.

V rámci řešení A bychom užití 3. os. pl. popisované obvykle jako všeobecný podmět zachytili v rámci popisu významů slovesných osob (tj. 3. os. pl., která nemá substantivní vyjádřený podmět, buďto ukazuje, nebo odkazuje, nebo je jejím podmětem [konatelem] nespecifikovaná, „obecná“ skupina lidí, ale vždy platí — jako rozhodující rys jejího významu —, že mluvčí není do tohoto podmětu zahrnut). Pak tedy má 3. os. pl., podobně jako 1. os. pl., z hlediska významu platnost jen jednu (jde o vágní význam, ne o víceznačný prostředek); rozdíl mezi anaforickým a deiktickým užitím není z hlediska naší problematiky podstatný. Za vyjádření všeobecného konatele by při tomto přístupu byla považována pouze reflexivní forma (popř. opisné pasívum).⁷

Bylo již několikrát upozorněno na to, že zevšeobecnit se může i jiný participant než konatel. Daneš⁸ mluví o všeobecném předmětu, k této otázce srov. též Mrázek,⁹ který mluví o dekonkretizaci aktů, srov. k tomu též naše příklady (12), (13) zde a Greplovy práce cit. v pozn. 2, někdy se mluví též o syntaktické nule.

U tzv. všeobecného předmětu jsme rozlišili čtyři druhy (významy) všeobecnosti (resp. i nepřítomnosti) předmětu:¹⁰

(1) Typ *Náš chlapec už čte*, kde je všeobecnost pacientu (který by snad mohl být doplněn v podobě zájmena *cokoli*) vázána na jistou modalitu, tj.

⁷ F. Daneš, *Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní*, Miscellanea linguistica, Ostrava 1971, s. 131–138.

⁸ Srov. podrobněji J. Panevová, *Věty se všeobecným konatelem*, AUC — Studia Slavica Pragensia, 1973, s. 133–144 a též L. Dušková, op. c. v pozn. 3.

⁹ R. Mrázek, *Problematika tzv. hierarchizace propozice*, SaS 27, 1976, s. 86–97, zejm. s. 88.

¹⁰ J. Panevová, *On Verbal Frames in Functional Generative Description I*, Prague Bulletin in Math. Linguistic 22, Praha 1974, s. 3–40, zejm. s. 20n.

schopnost. Parafráze *Náš chlapec už umí (dovede) číst* je synonymní u tohoto typu (a není přijatelná jenom u sloves *vidět, slyšet*).

(2) Typ *Neruš ho, on čte* — zde předmět nemůže být doplněn (větu *Neruš ho, on něco čte*. nepokládáme za synonymní parafrázi). Tento typ, který je možný vždy jen u průběhového vidu, lze hodnotit jako vlastní bezpředmětové užití.

(3) Typ *zamete, ustele* — zde máme dost konkrétní představu o předmětu; lze tu mluvit o uzuálnosti (to, co se obvykle mete, stele ap.). Pro tento typ platí, že může mít všeobecný předmět jak ve svém průběhovém, tak i ve svém komplexním vidovém významu.

(4) Za další typ, kde se deagentnost spojuje s „depatientností“, pokládáme tzv. dispoziční konstrukce (srov. Bauer—Grepl, op. c. v pozn. 2, Dokulil¹¹ mluví o *quale* děje a Poldauf¹² o hodnotících konstrukcích spojených s překonáním resistance) — *Tímhle nožem se dobře krájí*. Tento typ je spojen opět s jistou modalitou a přítomností hodnotícího adverbia.

V případě (1) a (3) na významové rovině vystupují zvláštní symboly označující typ všeobecného patientu. Typ (2) a (4) nepotřebují zvláštní symbol (lexém pro patient); všeobecnost typu (4) vyplývá z jiných významů přítomných ve větě, typ (2) lze pak nazvat bezpředmětovostí, kterou lze srovnat s bezagentností typu *Bolí mě v kříži. Sklaplo mu*.

¹¹ M. Dokulil, *Morfolog. kategorie pasíva ve spis. jazycích severských ve srovnání se spis. češtinou*, Hrst studií a vzpomínek (profesoru A. Beerovi jeho žáci), Brno 1941.

¹² I. Poldauf, *The So-Called Medio-Passive in English*, AUC — Prague Studies in English, Praha 1969, s. 15—34.